

Svojrázny dokument k dejinám slovenskej vedy

Ladislav Kováč

Ján Zelinka: Od romantiky k vede a politike. (Spomienky, udalosti, úvahy.) Slovak Academic Press, Bratislava, 2000. 676 strán. 425,- Sk.

Máme u nás hodne spomienkových kníh spisovateľov, biografii hercov a športovcov. Chýbajú publikácie o ľuďoch od vedy. Autobiografia Jána Zelinku je ojedinelou výpoveďou. Za šesť rokov od jej vydania sa o nej neobjavila jediná recenzia. Škoda. Nemožno povedať, že by kniha nebola čítaná. Len sa k jej čítaniu ľudia priznávajú s rozpakmi. Asi tak, ako sa ohanbievajú pripustiť, že si prečítali pornografiu. Hrozí pritom, že keď sa pamätníci pominieme, mohla by kniha ostať potomkom ako jediný, a tým kanonizovaný, text o počiatkoch modernej prírodovedy na Slovensku.

Literárnu kvalitu knihy nechajme bokom. Zvláštny charakter jej dáva niečo iné. Jej autor bol tvrdým komunistom a aj ním ostal. Podľa neho v rozklade komunizmu v novembri 1989 išlo o „perfektnú prácu západných spravodajských služieb, ktorým sa to podarilo“ (463; čísla budú odkazmi na stránky knihy). Čo po novembri nasledovalo, je „prechodnou epizódou“ (145). V tom je s ním zajedno aj autor predhovoru ku knihe, autorov súputník, bývalý člen komunistickej strany a po prevrate fundamentalistický katolík, psychiater Jozef Pogády. Podľa Pogádyho diagnózy „veľmi pedantné a dôsledné vzdelávanie“ „umožnilo autorovi tejto knihy vyrásť do profesionálne vynikajúcej, politicky zásadovej a svetonázorovo diferencovanej osobnosti“ (5). Popriam „šťastnú cestu tomuto generačnému vyznaniu“, ktoré označil za „dielo, ktoré svojim odborným a etickomorálnym charakterom môže slúžiť ako motivujúca schéma pre budúcich nadšencov a budovateľov vedy a tvorcov kultúrnej histórie v danej fáze spoločnosti“ (6).

Aký autoportrét nám autor knihy ponúka? Syn židovského lekára zo Senice prinútený je Tisovými rasovými zákonmi opustiť gymnázium. Až po vojne môže vyštudovať chemické inžinierstvo. Vyrastie na úspešného vedca, na Slovensku je zakladateľom a budovateľom molekulárnej biológie a biotechnológie a univerzitným profesorom. Odborná činnosť je pre neho celoživotne neoddeliteľná od politickej. Už ako dvadsaťdvaročný je v Slovenskom národnom povstaní v r. 1944 menovaný za komisára partizánskeho oddielu. Odvtedy sa datuje aj jeho členstvo v komunistickej strane. Po vojne ako vysokoškolák je funkcionárom Zväzu slovenských partizánov, ale aj generálnym tajomníkom Zväzu vysokoškolského študentstva. Vo februári 1948, keď sa dovršuje „víťazstvo nášho pracujúceho ľudu“ (114), stáva sa predsedom Akčného výboru vysokoškolského študentstva a kádrovým referentom Vysokoškolského výboru KSS. A tak stojí na čele „demokratizácie“ vysokých škôl, „prisnej ale spravodlivej“, v ktorej išlo o „očistu od kaviarenských flákačov a nenapraviteľných nepriateľov nášho pracujúceho ľudu“, aby sa potom mohlo smelo prikrčiť „k budovaniu našej vedy na základoch marx-leninizmu“ (115). Keď v r. 1968, v dobe Pražskej jari, sa „spočiatku pozitívny pohyb zvrhával na všeobecný boj o moc a pozície“, bol „presvedčený, že to dobre skončiť nemôže“ (215). Preto konal „racionálne“ (224). A tak je potom v roku 1970 jedným z dvoch hlavných aktérov vytvárania zdravých „jadier“ (233) zo straníkov v SAV, ktorým pripadla čestná povinnosť urobiť novú „očistu“ spoločnosti. V deväťdesiatych rokoch,

po „*novembrovom prevrate a masovej dezercii*“ (459), nemá na výber, kabát prevrátiť nemôže a tak sa naplno angažuje v záchrane komunizmu. Obnovenú KSS opúšťa, keď sa do čela dostane „*vedenie KSS, ktoré robí improvizovanú a nekonceptnú politiku*“ (597). Nepochybuje ale, že „*trpezlivosť spojená so strádaním širokých ľudových mas a najmä ich detí však nie je ani v atómovom veku nekonečná. Skôr či neskôr dôjde ... zákonite k výbuchu*“ (577). Vidí však aj „*jednu z alternatív zmeny spoločenského systému bez krvavej revolúcie*“, pravda, len „*za predpokladu, že si trieda technickej a prírodovedeckej inteligencie uvedomí, že je maximálne vykorisťovaná, ako i svoje revolučné možnosti vyplývajúce zo súčasného stavu vedy a technológie*“ (610).

Za komunizmu musel takýto muž vyvolávať pochopiteľne rešpekt a strach. Aj vo vedeckej komunite. Vlastne len krátko pred pádom komunizmu, v r. 1988, dostane príležitosť biológ Jan Závada, aby na oficiálnej úrovni, v písomnom hodnotení, vecne doložil to, čo sa o Zelinkovej odbornej kvalifikácii medzi vedcami jeho špecializácie vedelo: že za veľa nestojí. A až keď sa komunizmus začal v novembri 1989 rúcať, trúfli si aj Zelinkovi podriadení vyhlásiť, že ako riaditeľ „*dal ústavu zľú vedeckú koncepciu*“ (468). Zelinka sa vedel vysporiadať so svojimi politickými oponentmi; často aj celkom benígne. Ale odborníkom, čo verejne spochybnili jeho odbornú spôsobilosť, neodpustí. Kniha je bohatou zbierkou invectiv na ich adresu.

Ako svedok väčšej časti príbehu knihy chcem vysloviť presvedčenie, že si jej autor vo svojom líčení doby a ľudí nevymýšľa. Nerobí vedomý výber takých faktov, ktoré by k jeho autoportrétu sedeli. Jeho spis je výpoveďou a spoveďou – úprimnou. Zelinkov problém, kardinálny, je v jeho selektívnom videní. Alebo hádam presnejšie, v jeho selektívnej slepote. A bol to zrejme jeho problém celoživotný.

Ak sa takáto selektívna slepota – nie senzorická, ale emocionálna – snúbi s inteligenčným kvocientom nie asi malým, vyvstáva pred nami osobnosť, ktorej autobiografické dielo stojí za povšimnutie nie ani tak historikom, ako viac psychológom a kultúrológom. Akú rolu zohrali gény a rodinná výchova? Nevieme, autor nám neposkytuje podklady. Zato je v knihe dosť údajov pre presvedčenie, že podobu tejto extrémnej osobnosti vpečatujúco silno a natrvalo určila skúsenosť Slovenského národného povstania. Ako sa ľudia s touto skúsenosťou stali po vojne vášnivými komunistami a svoje tvrdé partizánske metódy prenášali do civilného „*boja s reakčnými živlami*“ v časoch Februára 1948 i v rokoch nasledujúcich, nám už kedysi popísal a vysvetlil Juraj Špitzer („*Nechcel som byť žid*“, Kalligram 1994). No vari všetci z nich, včasnšie či neskoršie, sa predsa len postupne vrátili k „*normálu*“. Nie však Zelinka. To, čo sa z diaľky javilo u tohto spoločensky príjemného, extrovertného, hypomanického muža ako rozhodnosť v konaní a organizátorské schopnosti (nie iba mne), čo však Zelinkovi podriadení vnímali len ako bezohľadnosť a samovládu, boli vlastne stereotypy uvažovania a správania, prenesené do civilného života z celkom inej skúsenosti. Zo sveta, kde sa nepolemizovalo, ale strieľalo.

Kto číta Zelinkovu knihu a zároveň pozná fakty, ktoré sa v knihe popisujú, nevyhne sa záveru, že tomuto človeku chýbala schopnosť vcítiť sa do postavenia, myslenia a cítenia iných. Ani po rokoch mu nenapadlo zamyslieť sa nad osudmi ľudí, ktorých povyhadzoval zo štúdií alebo zo zamestnania. Ale ani nad útrapami ľudí, s ktorými každodenne zachádzal ako feudálny pán s nevoľníkmi. V knihe nenájdeme náznak, že by nahliadol, ako na pracoviskách, ktorým šéfoval, brali ho pracovníci nie ako vedeckú autoritu, ale ako despota. Zriedkakedy možno stretnúť človeka, čo za správaním ľudí, ktorí s ním nesúhlasili alebo sa s ním dostali do konfliktu, vidí s istotou iba dva motívy: závisť alebo nenávisť.

Zelinka sa v knihe ohradzuje proti obvineniu predsedom českej biochemickej spoločnosti, že bol „*normalizačným likvidátorom slovenskej biochémie*“ (517). Málokto vie, a on sám to v knihe tiež neuvádza, že som to bol ja, ktorý ho prvý po čistkách v roku 1970 presviedčal, aby sa ujal fragmentu nášho kolektívu biochemikov na Prírodovedeckej fakulte

UK. Malé, hlúpe dušičky využili politické čistky ako zámienku, aby mňa a pár ďalších mladších kolegov z fakulty vyhodili – obávali sa, vlastne celkom opodstatnene, že ich svojím presadzovaním vysokého štandardu bádania a výučby ohrozujeme. Zdalo sa mi, že Zelinka je v tej dobe jediným človekom, ktorý by zbytok kolektívu dokázal na fakulte zachrániť a umožnil mu pokračovať v úspešnom výskume. Zelinka dobre vedel, o čo šlo. Ba aj sa zastrájal, ako sa s hlupákmi nekompromisne pustí do boja. Všetko bolo ináč. Po príchode na fakultu mu došlo, že prišiel medzi seberovných. Prečo by sa aj on nemal stať univerzitným profesorom? V rámci výmenného obchodu z Júliusa Kozáka, smiešnej figúrky bez elementárnych znalostí, ktorého sme na katedru museli zobrať ako prídavok k elektrónovému mikroskopu, vyrobil Zelinka docenta a po čase, keď mu zas Kozák pomohol k profesorskému titulu, aj svojho nástupcu vo funkcii vedúceho katedry. Zelinka ale naozaj chcel zbytok kolektívu zachrániť a pôvodný výskum zachovať a rozvíjať. Čo za to žiadal? Poslušnosť, politickú konformnosť (čo by hneď aj len predstieranú) a najmä uznanie jeho vedeckej a pedagogickej kompetentnosti. A tu postupne, namiesto aby mu boli vďační, začnú mladí kolegovia podávať výpovede a z fakulty odchádzať! Bol vari on ich likvidátorom? Za ich odchodom vidí „*snahu znemožniť pedagogickú činnosť katedry*“ (445). To, že sa na spúšti, čo okolo seba robil, nedokázali nielen podieľať, ale ani len sa na ňu pozeráť, mu doteraz nedošlo.

Nemenej ťažko museli niesť svoj osud mladí ľudia, čo pod Zelinkom pracovali v ústave akadémie vied. Ak išlo o zámerné prepúšťanie ľudí, Zelinka nebol „likvidátor“. Ale koľko talentov potlačil alebo zahubil, koľkým ľudom znemožnil odborne vyrásť, koľkým vedeckú prácu otrávil tým, že im nanútil skúmanie neriešiteľných alebo nezaujímavých, okrajových problémov – aj keď im pritom zaistil vzostup po všetkých stupňoch formálnej kariéry – už nikto nespočíta!

V tom bol totiž druhý problém Zelinkovej životnej dráhy. Tak, ako mu chýbala schopnosť vcítania, chýbala mu imaginácia, základný predpoklad vedeckej originality. V knihe sa ani netají tým, že si inšpirácie prinášal zo zahraničných pobytov. Najmä zo ZSSR a USA. Ak oni, prečo by my nie, prečo by sme nemali robiť to isté a byť v tom rovnako úspešní – to bolo jeho hlavné presvedčenie. A podľa môjho názoru aj jeho hlavný omyl.

Kľúčová príčina Zelinkovho zlyhania ako pracovníka vedy a učiteľa bola ale v jeho nedovzdelanosti, v celoživotnom diletantstve. Chýbal mu pocit, že málo vie, ktorý by ho nútil k štúdiu – komplexmi menejcennosti veruže netrpel! – no najmä mu chýbal čas. Funkcionárovi študentských i partizánskych organizácií a kádrovému referentovi stačili necelé štyri roky vysokoškolského štúdia chémie (od októbra 1945 po apríl 1949) na to, aby sa stal asistentom na škole. Docentúru získal, ako vtedy bolo pre potentátov obvyklé, na vysokej škole veterinárskej. Vymenováva desiatky vysokých administratívnych funkcií, ktoré neskôr vykonával povedľa dvoch paralelných zamestnaní riaditeľa ústavu SAV a vedúceho katedry univerzity. Ani najväčšiemu géniovi by pri takejto mimoodbornej záťaži neostal čas na sledovanie rýchleho pokroku vedy a v hlave priestor na premýšľanie o vedeckých problémoch. On, podľa knihy, na to stačil. Tak, ako stačil aj na to, aby viedol ústav so 113 zamestnancami (512), bol naraz školiteľom 15 vedeckých aspirantov (373), predkladal koncepcie rozvoja enzymológie, molekulárnej biológie, biotechnológie, i výučby biochémie. A to ešte v pravidelných intervaloch musel pre vedenie akadémie pripravovať siahodlhé (napr. v r. 1986 trinásťstránkové) podklady pre kádrové hodnotenia, aby sa obhájil proti tvrdeniam, že pod jeho vedením je ústav vedecky neproduktívny.

V polovzdelanosti Zelinka nebol v slovenskej vede ojedinelý. Prominenti, oficiálni zakladajúci otcovia modernej slovenskej prírodovedy, v podmienkach komunistického „vedeckého riadenia spoločnosti“ ťažko mohli byť iní. Tí z nich, čo si napriek tomu získali kredit opravdivých vedcov, to dokázali preto, lebo boli spoluúčastníkmi na diele svojich žiakov: umožnili rozvoj ich talentov a poskytli im priestor k slobodnému tvorivému rozletu.

Preto sa títo ich žiaci aj dnes k nim radi hlásia. To nie je prípad Zelinku. K Zelinkovi ako svojmu učiteľovi sa s hrdosťou nehlási nikto. (Ak áno, prosím ho alebo ju, aby sa ozval.)

Neznamená to, že na Jána Zelinku by dejiny našej kultúry mali zabudnúť. Zaslúžil sa o postavenie budovy pre molekulárno-biologický výskum v areáli SAV, v ktorej dnes úspešne pracuje talentovaná mladá. Aj keď ironizovaný, odsudzovaný, krachom komunizmu odpísaný, Zelinka ostáva dokumentom doby a podmienok, za akých sa slovenská prírodoveda rodila. To, že sa takýto človek vôbec dokázal u nás presadiť, aj keď len prechodne, nebolo umožnené len komunistickým režimom, ale aj charakterom slovenskej kultúry. Je tu ale čosi dôležitejšie: Zelinka je v našej vede aj v súčasnosti prítomný. Svojím správaním, technikami dosahovania úspechu, ontologickým pragmatizmom – ktorému marx-leninské náboženstvo slúžilo len ako sebaklamná, dobovo adekvátne zásterka – imprintoval nemalý počet mladých ľudí. Či chceli alebo nechceli, bol v tom ich učiteľom a nesú jeho pečať. Obávam sa, že tým výrazne určil podobu našej vedy, i ľudských vzťahov v nej – aspoň v tých disciplínach, v ktorých pôsobil – na ďalšie desaťročia.